

כשסיפור חיים פוגש את הטראומה

שרון גבע

עמוס גולדברג / טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה, כנרת, זמורה-ביתן, דביר ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2012, 447 עמודים

אחד המקורות ההיסטוריים המרכזיים לחקר קורותיהם של היהודים באירופה הכבושה בתקופת השואה הוא יומנים: אלה מלמדים על המאבק היומיומי להשרדות לפרטיו, מתעדים את חיי המשפחה, הקבוצה והקהילה, וחושפים את השמחה והעצב, התקווה והיאוש. על-פירוב הם משמשים מקור חשוב ללימוד השואה והוראתה, ומניח וביה הם מראים שהיו דרכים שונות לגלות התנגדות לכיבוש הגרמני, שהתבטאו גם באחיזה בעיפרון ובנייר ולא רק באקדח וברימון. עיון ביומנים מספק לא פעם נחמה, זאת גם במקרים שבהם המחבר או המחברת לא נשארו בחיים, שכן הם משקפים את האופן שבו הם הצליחו, כפרטים וכציבור, לשמור על ערכיהם ותרבותם חרף הניסיונות של מנגנון השלטון הגרמני למחוק את צלם האדם היהודי. לפעמים מושמעים קטעים מתוכם מעל בימה בטקס לזכר השואה, אחרים הופכים בשלמותם לטקסטים קאנוניים, אם בתרבות הפופולרית ואם במחקר. הספר הידוע ביותר בעולם על השואה הוא יומן שכתבה נערה במחבוא באמסטרדם, וכנראה אי-אפשר לחקור את קורות היהודים בגטו ורשה בלי לקרוא ביומנו האישי של ד"ר עמנואל רינגלבלום, או ללמוד על גטו וילנה בלי להכיר את הרמן קרוק. לא פעם פותחים היומנים צוהר אל עולם, שבו המאבק היה לא רק לחיים, אלא מאבק כוח: כך **מיומן בגיטו** על נוסחיו השונים (ראו אביהו רונן, **נידונה לחיים: יומנה וחייה של חייקה קלינגר**, אוניברסיטת חיפה, 2011) ומהגרסאות של היומן של אנה פרנק.

יומנים עומדים אמנם במרכז ספרו של עמוס גולדברג, **טראומה בגוף ראשון**, המבוסס על עבודת הדוקטור שכתב, אך הם אינם העניין שמעסיק אותו. נושא הספר אינו ה"יש", שעליו מספרים הגברים והנשים ביומניהם באותם ימים, אלא ה"אין" שהם אוצרים בתוכם – קריסתו של האדם, התפוררותו והתרסקותו ובעיקר גילויי חוסר האונים.

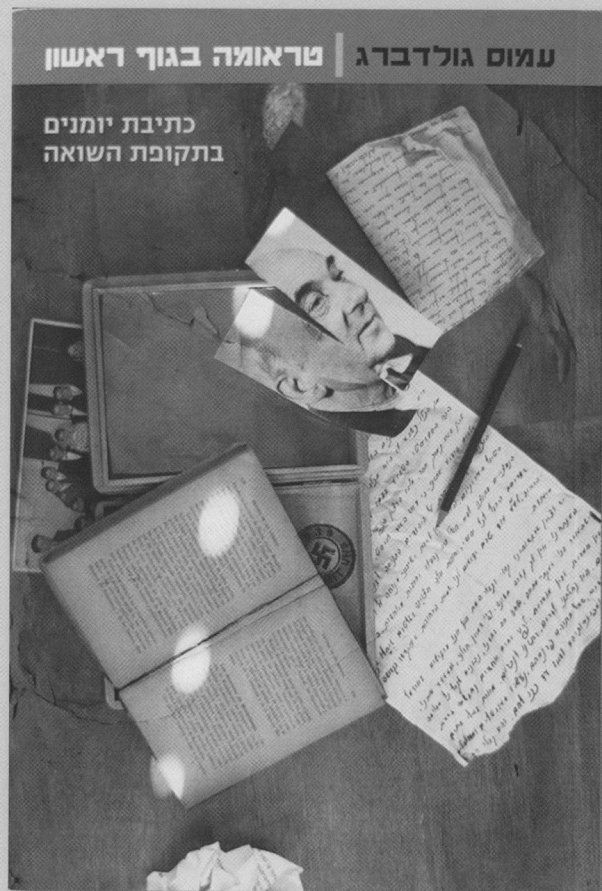
ד"ר שרון גבע מלמדת היסטוריה בסמינר הקיבוצים באוניברסיטת תל-אביב. ספרה, **אל האחות הלא ידועה: גבורות השואה בחברה הישראלית**, ראה אור בהוצאת הקיבוץ המאוחד (סדרת מגדרים) בשנת 2010.

דוא"ל: geva.sharon@gmail.com

של מה שנשלל: מה שהתפרק? (עמ' 11). בין היתר הוא שואל גם "כיצד ניתן לכונן זהות על יסוד אירוע שלב לבו כרוך בהתפרקות הזהות, בשלילה ובחוסר אונים, באירוע שהוא תבוסה?" (שם). גולדברג מתכוון אמנם לשאלה במסגרת המתודולוגיה של מחקרו, שמשלב בין דיסציפלינות שאינן היסטוריה לבדה, אך בהקשר אקטואלי, ונוכח העלייה לרגל של תלמידי תיכון וקציני צה"ל לאתרים של מחנות המוות בפולין, השאלה נראית לרגע כרטורית (וכבר נכתב רבות על הבעייתיות שבמסעות אלה). הקשר אקטואלי מהדהד גם במקום אחר בתחילת הספר, בציטוט מתוך דרשה של הרב קלונימוס קלמיש שפירא בגטו ורשה בשנת 1941, שבה אמר כי הדבקות בפרקטיקה של הדת במציאות החיים בגטו משקפת דווקא את "איונו של האדם" ולא את ההפך (עמ' 19-20) – אבחנה מעוררת מחשבה על רקע הדרכים להנצחת זיכרון השואה בארץ בהנחיית הממסד.

גיבורי הספר אינם אפוא הגברים והנשים שכתבו יומנים בתקופת השואה, אלא הטקסטים, דהיינו היומנים עצמם, שאותם קורא המחבר "קריאה קרובה" (עמ' 47). דומה שקריאה זו, מעבר למשמעותה ההרמנויטית, יש לה גם משמעות רגשית לגביו. עניינה הוא "העימות בין מושג 'סיפור חיים' כמבנה זהות למושג 'טראומה' כמסמן ערעור יסודי של הזהות" (עמ' 12-13), ובקיצור: מה קורה כאשר סיפור החיים פוגש את הטראומה – ובמקרה הנדון, סיפור חיים של הקורבן בתקופת השואה. בספר נזכרים אמנם יומנים שונים לחיזוק הטיעון, אך במרכז עומדים שניים: האחד הוא יומנו של ויקטור קלמפרר, יהודי מומר מגרמניה ששרד את המלחמה; האחר הוא יומנו של חיים אהרן קפלן, יהודי מגטו ורשה, שנרצח בטרבלינקה. לשני החלקים שדנים ביומנים אלה קודם חלק תאורטי וממשיג, וקריאה דקדקנית בו היא חיונית למעקב אחרי חוט ההיגיון שבספר והניתוח של המחבר את היומנים. השאלה העיקרית היא, האם ובאיזה מובן מתקיים סיפור כלשהו (על היבטיו השונים) במצב של חוסר אונים קיצוני שבו מצוי הקורבן, ובהתאם – אדם הדובר בו בגוף ראשון? (עמ' 27). מבחינה מתודולוגית זו שאלה מאתגרת בשל מילת השאלה המובילה אותה – "האם?", המניחה מראש תשובה דיכוטומית – כן או לא, ולמראית עין אינה מאפשרת תשובה מורכבת ורבת-פנים. בהמשך הספר נמצאת התשובה, שמוסחת בפרק הסיכום, והיא, למרבה הצער, "לא".

שני כותבי היומנים, שעומדים במרכז הספר ודפים מקומטים מיומניהם מאיירים את עטיפתו, דומים מבחינות רבות: הם היו בני אותו גיל (קלמפרר נולד בשנת 1881, קפלן בשנת 1880), שניהם כתבו יומנים, עם חלוף השנים ראו יומניהם אור כספרים, שניהם ראו חשיבות רבה בתיעוד הכול, גם הפרטים הקטנים לכאורה, ובלשונו של קלמפרר: "אתה רואה, את זה אני רושם!" (עמ' 213). עם זאת הם מייצגים שני טיפוסים שונים במידה רבה של יהודים

התחושה של חוסר אונים שזורה לאורכו ולרוחבו של הספר ואף מוקדש לה מקום נכבד במפתח העניינים, בצד רגשות אחרים כמו אימה. הספר דן אפוא בחוסר האונים של יהודים באירופה הכבושה בתקופת השואה באמצעות פרשנות לכתבים שחיברו בני אותו הזמן, ומנסח את השפעותיו על האדם הבודד נוכח קריסתו של האנושי. מושג מרכזי בספר הוא כמובן "טראומה", המוצע כמפתח פרשני לטקסטים האוטוביוגרפיים שנכתבו בתקופת השואה, וכנבדל מהמושג "משבר". באמצעות ההבדלה ביניהם המחבר מסמן את הייחודיות של טיעונו, את האופן שבו הוא קורא את המקורות ואת נקודת המבט שהוא מציע לחקר השואה. בהמשך הוא מבחין בין ההיסטוריה של השואה כ"היסטוריה של משבר", שסופו גאולה והתקדמות, וברטוריקה של השיח הציבורי בארץ – גם תקומה, לבין ההיסטוריה של השואה כ"היסטוריה של טראומה", שבה מדובר בשבר ולא במשבר, ומכאן ב"אין" ולא ב"יש" (עמ' 104-130).

כיצד אפשר לחקור את ה"אין"? בחלק הראשון מוקדשות לא מעט מילים לבעייתיות זו: הרי היסטוריה, כותב גולדברג, עוסקת בקיום ולא בהיעדר, ו"כיצד ניתן לכתוב היסטוריה

באירופה במאה העשרים: זה מומר, שסיפורו הוא ביטוי לטרגדיה של מי שראו עצמם כגרמנים גמורים, וזה יהודי בתרבותו, איש חינוך וקנאי לשפה העברית (עמ' 251-252). זה חי וזה נרצח. בספר משמשים היומנים של שניהם מקור אפקטיבי לביטוי התאוריות והמושגים שהוצגו בחלקו הראשון. באמצעות קריאה ביומן של קלמפרר מתמקד המחבר בהתערערות מושג הזמן: מעניינת במיוחד התפנית שחלה בחייו בשעה שהבין, כשהתרחשות מן העבר פגשה התרחשות מן ההווה, שיהודי היה ויהודי יישאר (עמ' 196). יומנו של קפלן משמש את המחבר בין היתר לדיון על תפקודם של היהודים נוכח "האחר הגדול", ובהצגת טענה שלפיה עולמו הרוחני של קפלן, בדומה לעולמם של רבים אחרים באותה תקופה, ינק בין השאר ממקורות קרובים מאוד למקורות שהשפיעו על הנאציזם (עמ' 339-340). טענה זו עשויה אולי להיראות פרובוקטיבית ואף בעלת משמעות אקטואלית במדינת ישראל ומציאות הכיבוש כשבעים שנה אחרי המלחמה ההיא. באמצעות הדיון ביומנו של קפלן מגלה גולדברג פרטים מעניינים על האיש: הוא מספר, שקפלן הבין בשלב מוקדם את כוונותיהם של הנאצים (עמ' 266), מראה שהקדים את אבא קובנר ואת הכרוז הידוע משנת 1942 (עמ' 337), ובתוך כך הוא דן בהרחבה בצירוף "כצאן לטבח" (עמ' 356) שהופקע מהקשריו האחרים. כמו כן הוא מציג את ההקשר של מובאה מפורסמת מיומנו של קפלן, "הכל אסור לנו ואנו עושים", ומבהיר, שאמירה זו אינה מלמדת רק על קיום יהודי בנוסח "אף על-פי כן ולמרות הכול", אלא על משהו אחר (עמ' 271-277).

היסטוריונים המבקשים לנתח יומנים חייבים לבחור: בארכיונים לחקר השואה בישראל ומחוצה לה נמצאים יומנים רבים מאוד, ועוד רבים נוספים נמצאים עדיין ברשות הפרט. יתר על כן, היומנים המצויים בידינו הם אלה שנמצאו ושרדו, וכנראה שרבו מספרם של אלה שאבדו (עמ' 33). מי שידעו לכתוב – כתבו, וכמעט כולם כתבו, למעט אלה שלא היו להם יציבות וקביעות במקום (עמ' 31), ובהם נשים מטופלות בילדים (שם). על כך יש להוסיף, שלכתיבה נחוץ היה גם זמן פנוי, ולו מעט, דבר שלנשים הללו לא היה כלל – והנה היבט נוסף לאובדן ולמה שהיה ואיננו. לבד משני היומנים העיקריים נזכרים בספר גם יומנים ידועים פחות, כיומנה של חנה לוי-הס, שכתבה בברגן בלזן, וידועים יותר, כמו היומן של רינגלבלום; וכמובן יומנה של אנה פרנק, שאחת השורות הידועות בו מתכתבת עם יומנו של קפלן: כמו הנערה שראתה בקיטי הבדייונית את מי שתבין אותה באמת, כך גם הוא ראה ביומנו ידיד קרוב ואינטימי, "אל תוכו אני שופך את שיחי ואת כל רגשותי לבי" (עמ' 250-251). בהקשר של הנשים, מעניין לראות, כי על אף ההתייחסות הישירה המועטה לנשים שכתבו יומנים ולסוגיית המגדר בכלל – שאותה מכנה גולדברג משום מה "הבדל סימבולי" וטוען (בלי להבחין בין מין למגדר),

כי באותם ימים הוא נשחק לחלוטין (עמ' 100, ושם הערה 54) – לא פעם ולא פעמיים הוא מוצא, שדווקא כתבים של נשים מבטאים ומשקפים היטב את ה"אין" שהוא דן בו, כמו יומנה של פלה שפס, המשלב "עירוב מעניין של כתיבה אינטימית עם תיעוד היסטורי" (עמ' 71); כמו כן, שתיים משלוש המובאות שבהן בחר גולדברג לפתוח את הספר נכתבו בידי נשים – לוי-הס ואתי הילסום (השלישית היא פרי עטו של ז'אן ז'אק רוסו).

אך החשיבות של הספר אינה רק באור שהוא שופך על יומנים בכלל ועל יומניהם של קלמפרר וקפלן בפרט, אלא בדבריו הנחרצים נגד המגמות המרכזיות בחקר השואה, בייחוד בארץ. לא זו בלבד שהוא קורא להתבוננות חדשה, אלא הוא אף קורא תיגר על הגישה הקיימת (עמ' 24-25). עלינו לחפש לא רק את היש, אלא גם את האין, ו(גם) באמצעותו ללמוד על בני-האדם, ומכאן ללמוד את ההיסטוריה. כתיבת יומנים אינה רק כתיבה לשם פורקן ומשמשת לחוקרים כתיעוד, אלא הדחף התיעודי נעשה דחף אוטוביוגרפי של הטראומה (עמ' 75). לשם כך נסמך גולדברג גם על התבוננות של כותבים שונים בתקופת השואה עצמה. הוא מביא מדברי יוסף זלקוביץ', אינטלקטואל איש הבונד, שחי בגטו לודז' וכתב שם את רשימותיו, שלימים פורסמו בספר **בימים הנוראים** ההם, ירושלים: יד ושם, 1995). זלקוביץ' סירב לפרש עמידה איתנה כגילוי הרואיות, אלא דווקא כהפך מכך (עמ' 130). כמו כן מביא גולדברג את אמירתו של המשורר הידוע יצחק קצנלסון, ולפיה כתיבה היא לא רק אישוש זהות, אלא גם "גילום של התפרקות זהות יסודית ביותר" (עמ' 119). עמדה זו מקבלת חיזוק בהתבטאויות של כותבי היומנים: כך, למשל, כותב קלמפרר, שהכתיבה היא "מעשה הגבורה שלי" (עמ' 215) ותפקידו כמתעד הוא גילוי גבורה (עמ' 219-220).

בספר יש שפע של מושגים, על-פי-רוב בלועזית ולפעמים שלא לצורך, וכן ניסוחים מפותלים, אך גולדברג מוביל את הקוראים והקוראות לאורך חוט המחשבה שטווה בצורה קוהרנטית, רכיב חיוני לבניית נרטיב (עמ' 54) – כאן, הנרטיב המחקרי שלו עצמו. בסופו הוא משיב על השאלה המאתגרת שהציב בפתיחה: לא, "בהקשר של טראומה כה רדיקלית כזו שחוו קורבנות השואה אין בכוחו של הנרטיב הנכתב בזמן ההתרחשויות כדי לסייע, ודאי שלא להוות גאולה עבור הסובייקט" (עמ' 370). עם זאת, הוא מספק בכל זאת סוג של נחמה כשהוא מציע דגמים חלופיים (עמ' 377-380). הנה כי כן, הכתיבה אינה גואלת ואף אינה משחררת, אך משהו נשאר: בסופו של הספר מוסיף המחבר מושג חדש לשלל המושגים המופיעים בו על הפניותיהם לממשיגים אותם – "רסיסי סיפור חיים" (עמ' 381-382). הווה אומר, כאשר סיפור חיים מתקופת השואה נפגש עם הטראומה נותרים (רק?) שברים ממנו. מה קורה להם אחרי השואה? זה כבר סיפור אחר.